

Intersekcionalni pristop v preventivnih programih preprečevanja medvrstniškega nasilja

Intersectional Approach in Peer Violence Prevention Programmes

Majda Hrženjak in Živa Humer

Povzetek

Majda Hrženjak, dr. soc., majda.hrzenjak@guest.arnes.si; Živa Humer, dr. soc., ziva.humer@guest.arnes.si; obe Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, Metelkova 6, 1000 Ljubljana

Večina preventivnih projektov preprečevanja mladostniškega nasilja v Sloveniji je usmerjena v šolsko okolje in temelji na psiholoških pristopih. Na drugi strani pa raziskave kažejo, da npr. etničnost in odnos do spola (kulturno specifične predstave o moškosti in ženskosti) v veliki meri vplivata na ranljivost za nasilje tako na strani povzročiteljev kot na strani žrtev. Kljub temu se le redki preventivni projekti osredotočajo na strukturne dimenzije spola in etničnosti ter na njuno sovpadanje. Etničnost in spol se kažeta kot nevidni, neprijetni temi in nista percepirani kot 'uradni'. Izkušnje iz prakse pa kažejo, da na medvrstniško nasilje vpliva pripadnost družbenim skupinam, ki jih lahko opišemo in diferenciramo kot strukturne kategorije spola, etničnosti in razreda. V članku argumentirava, da je treba za učinkovite preventivne programe preprečevanja nasilja med mladimi sistematično obravnavati omenjene strukturne kategorije, k čemur lahko pripomore intersekcionalni pristop.

Ključne besede: medvrstniško nasilje, preventiva, intersekcionalnost, etničnost, spol.

Abstract

Most of the youth violence preventive projects in Slovenia are focused on the school environment and based on psychological approaches. On the other hand, research shows that e.g. ethnicity and gender relations (culturally specific notions of masculinity and femininity) greatly affect the vulnerability to violence, both on the victim's as well as the perpetrator's side. Nonetheless, preventive projects are only rarely focused on the structural gender or ethnicity dimensions of peer violence and on their intersections. Ethnicity and gender appear to be invisible, unpleasant topics, and are, as a rule, not perceived as "official" topics. Experience from practice shows that peer violence, in its roots and forms, is affected by affiliations to social groups, which can be described and differentiated as the structural categories of gender, ethnicity and class. In the paper it is argued that in order to effectively conduct violence prevention among youngsters, these structural categories have to be taken into account systematically, which can be contributed to by the intersectional approach.

Key words: *peer-violence, prevention, intersectionality, ethnicity, gender.*

Uvod

Raziskave kažejo, da na medvrstniško nasilje vpliva pripadnosti družbenim skupinam (Phoenix, 2003, 2004), ki jih lahko opišemo in diferenciramo kot strukturne kategorije spola, etničnosti in razreda. Zato je mogoče predpostaviti, da je treba za učinkovite preventivne programe preprečevanja nasilja med mladimi sistematično obravnavati omenjene strukturne kategorije, kar tako v raziskovanju kot tudi v preventivnih programih in programih za obravnavo nasilja omogoča vpeljava intersekcionalnega pristopa. Intersekcionalnost,

20 let star koncept, ki izhaja iz feminističnih refleksij rasnih in razrednih razlik med ženskami, je analitično orodje za proučevanje in razumevanje načinov, kako spol, etničnost, razred in druge družbene kategorije sovpadajo, ter tako razkriva specifične oblike diskriminacije, tudi med mladimi.

Mednarodni okvir politik pri obravnavi nasilja med mladimi je postavljen v kontekst šole in je prepoznan v pravici do izobraževanja otrok in mladih v varnem okolju. Pravica do izobraževanja je zapisana v Konvenciji o otrokovih pravicah (OZN, 1989) ter Evropski Konvenciji o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Parlamentarna skupščina Sveta Evrope je sprejela nekaj pomembnih priporočil, ki med drugim obravnavajo tudi problem mladih, otrok in nasilja.¹ Parlamentarna skupščina Sveta Evrope je l. 1996 sprejela Priporočilo 1286 o Evropski strategiji za otroke (Parliamentary Assembly, Council of Europe, 1996), ki spodbuja promocijo izobraževanja za preventivo nasilja in reševanja konfliktov ter izpostavlja potrebe marginaliziranih otrok, otrok iz manjšinskih skupin in begunskih otrok. V Priporočilu 1532 (Parliamentary Assembly, Council of Europe, 2001), ki ga je sprejela Parlamentarna skupščina Sveta Evrope l. 2001 o dinamični socialni politiki za otroke in mladostnike v naseljih in mestih, poudarja potrebo po preventivnih programih preprečevanja nasilja ter vzpostavitvi socialne politike za otroke in mlade, ki bo temeljila na »preventivnih merilih za vse ogrožene otroke (nasilje v gospodinjstvu, nezadostna starševska podpora in negativne življenjske izkušnje itn.). S tovrstnimi merili bi morali obravnavati specifične situacije deklet v družini, skupnosti in družbi na splošno« (prav tam). Med predlaganimi merili so tudi programi, ki obravnavajo učinke socialne izključnosti in marginalizacije (prav tam). Dalje, Resolucija (160) (Parliamentary Assembly, Council of Europe, 2003) o lokalnem partnerstvu za preprečevanje in boj proti nasilju v šolah opredeli preprečevanje nasilja v šolah »kot ključen vidik vzgoje za demokratično državljanstvo«, kar vključuje toleranco, medkulturnost, enakost spolov in človekove pravice. Dialog spada med najpomembnejše ukrepe, skupaj z večjo in bolj aktivno vključenostjo mladih v skupnost in v družbo na splošno. Z namenom preprečevanja nasilja v šolah Resolucija 160 spodbuja razvoj dodatnih programov in aktivnosti, ki »cilja na družbene in

¹ Priporočilo je svetovalne narave in ni pravno obvezujoče.

ekonomske dejavnike, ki spodbujajo pojav nasilja med mladimi«. Vendar pa Resolucija 160 ne opredeli družbenih in ekonomskih dejavnikov, ki povečujejo možnosti pojava nasilja (Resolution 160 (2003) on local partnership for preventing and combating violence at schools). Glede na raznovrstnost pojasnil in definicij nasilja, agresivnosti in nadlegovanja (bullying) v evropskem kontekstu obstajajo precej splošna načela politik o nasilju in mladih, kot sta Priporočili 1286 in 1532 ter Resolucija 160. Ena izmed pogosto citiranih definicij nasilja je definicija Svetovne zdravstvene organizacije (World Health Organization, 2002), ki definira nasilje kot »namerno uporabo fizične sile ali moči, preteče ali dejanske, proti sebi, drugi osebi ali proti skupini ali skupnosti, ki ima za posledico veliko verjetnost povročitve ali dejansko povzročitev poškodbe, smrti, psihološke škode, ogrožanje razvoja ali prikrajšanje«. Svetovna zdravstvena organizacija izpostavi predvsem fizično nasilje in obravnava nasilje kot javni zdravstveni problem. V tipologiji razlikuje med samopovzročenim nasiljem, medosebnim in organiziranim nasiljem. Prav tako navaja različne dejavnike, ki povzročajo nasilje, kot so individualne značilnosti, družina, ekonomski in družbeni dejavniki (neenaki odnosi moči v odnosih med spoloma in etničnimi skupinami, revščina itn.), ekonomski razvoj in brezposlenost med mladimi, vplivi medijev in dostop do orožja itd. (World Health Organization, 1999).

V prvem in drugem delu članka obravnavava medvrstniško nasilje v kontekstu raziskovanja in oblikovanja politik v Sloveniji. S pojmom medvrstniško nasilje označujeva nasilje med otroki in mladimi, ki so približno iste starosti. V članku ugotavljava, da je medvrstniško nasilje v slovenskem kontekstu omejeno zlasti na njegovo pojavnost v šolskem okolju in obravnavano bolj ali manj kot individualni psihološki in vedenjski problem. Maloštevilne študije, ki se ukvarjajo z mladimi prve in druge generacije imigrantov, prepoznava globlje strukturne dejavnike, ki bi se lahko identificirali kot aktivni dejavniki medvrstniškega nasilja, vendar ne povezujejo dovolj različnih identitetnih pozicij s specifičnimi predispozicijami za pojav medvrstniškega nasilja (Lesar, 1998; Dekleva, 2002; Dekleva in Razpotnik, 2002). Analize, razprave in preventivni programi proti medvrstniškemu nasilju tako ostajajo na splošni ravni, nediferencirani, ciljno neusmerjeni na specifične skupine mladih ter nespecifični glede na sovpadajoče dimenzije

identitet spola, razreda in etničnosti. V tretjem in četrtem delu članka predstavlja koncept intersekcionalnosti in primere, kako je intersekcionalni pristop mogoče uporabljati tako v raziskovanju kot tudi v preventivnih programih proti medvrstniškemu nasilju. V tem delu so predstavljeni izsledki projekta PeerThink – promocija intersekcionalnega pristopa pri preventivnem delu proti mladostniškemu nasilju (Daphne program).² V sklepu podava nekaj predlogov za implementacijo intersekcionalnega pristopa v preventivnih programih.

Konceptualizacije medvrstniškega nasilja v slovenskem kontekstu

V Sloveniji se je sistematično raziskovanje medvrstniškega nasilja začelo v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, nekaj let pozneje kot v nekaterih evropskih državah, osredotočeno pa je bilo predvsem na nasilje v šolskem okolju ter obravnavano v disciplinarnih kontekstih psihologije, pedagogike in kriminologije. Pedagoška fakulteta, Inštitut za kriminologijo in Zavod za šolstvo so najbolj aktivne strokovne institucije na tem področju, poleg nekaterih nevladnih organizacij,³ ki izvajajo preventivne projekte in programe kot tudi programe za obravnavo nasilja, zlasti za šole. Poleg omenjenih ustanov tudi centri za socialno delo izvajajo programe, kot so pomoč pri učenju in preventivne delavnice proti nasilju (Mugnaioni Lešnik, Koren, Logaj in Brejc, 2008).

V zadnji letih smo priča naraščanju pozornosti, ki jo javnost in stroka namenjajo nasilju med mladimi, kar se kaže tudi v številnih diplomskih in magistrskih delih, zlasti na področju socialnega in pedagoškega dela ter kriminologije. Prav tako je bilo v zadnjem času narejenih nekaj nacionalnih raziskav, ki se osredotočajo na nasilje v šolah (Krek idr., 2007; Mugnaioni Lešnik idr., 2008; Pavlović, Vršnik Perše in Rutar Leban, 2008).

Tako v Sloveniji kot v evropskem kontekstu se za opredelitev nasilja in nasilnega vedenja uporabljajo različna terminologija

² PeerThink projekt (2007–2009; ref. št. JLSDAPO6127Y06; www.peerthink.eu) je del programa EU Daphne.

³ Na primer Društvo za nenasilno komunikacijo (DNK), UNICEF in Amnesty International Slovenija.

in različne definicije, kar velja tudi za medvrstniško nasilje. Mugnaioni Lešnik idr. (2008) izpostavljajo raznovrstnost v terminologiji o nasilju, oblikah in vrstah nasilja, kar je odvisno od konteksta opredelitev in definiranja nasilja (psihologija, sociologija, feministična teorija, človekove pravice). Prav tako je opazno diferenciranje med vrstami in oblikami nasilja. Vrste nasilja se razlikujejo glede na akterje/akterke in kontekst nasilja, npr., medvrstniško nasilje, nasilje učiteljev/učiteljic nad učenci/učenkami, nasilje učencev/učenk nad učiteljicami/učitelji, domače nasilje, nasilje na delovnem mestu, kot je šikaniranje ali mobing, itn. Medtem ko so fizično, verbalno, ekonomsko, socialno, institucionalno in psihološko nasilje različne oblike nasilja. Pri medvrstniškem nasilju avtorji ločujejo med nasiljem med vrstniki in vrstnicami, ki so iste starosti, ter nasiljem med učenkami in učenci, za katere ni nujno, da so iste starosti (Mugnaioni Lešnik idr., 2008). Začetne raziskave medvrstniškega nasilja v Sloveniji (Dekleva, 1996) so se osredotočale na razumevanje različnih pojmov za označevanje fenomena medvrstniškega nasilja. Med različnimi termini, na primer trpinčenje (angl. torture) in ustrahovanje (angl. intimidation), se je najbolj uveljavil pojem 'bullying' za opredelitev nasilja med učenci in učenkami. 'Bullying' (definiral ga je norveški raziskovalec Dan Olweus) se lahko manifestira v različnih oblikah fizičnega, verbalnega nasilja in socialnih zlorab. V slovenskem kontekstu se s tem pojmom označuje medvrstniško nasilje, ki je opredeljeno kot nasilje, ki traja dlje časa in pri katerem obstajajo odnosi moči med povzročiteljem/povzročiteljico nasilja ter žrtvijo.

Na teoretski ravni sta izstopajoča predvsem dva pristopa k razumevanju medvrstniškega nasilja. V relevantni literaturi prevladuje individualni in psihopatološki pristop obravnavanja medvrstniškega nasilja s povezovanjem specifičnih osebnih značilnosti ter specifičnih družinskih okolij učencev in učenk, ki so vključeni v nasilje (Dekleva, 1996; Pušnik, 1999). Raziskovalci nakažejo delno različne značilnosti povzročiteljev in povzročiteljic ter žrtev nasilja. Vendar kot zagovarjajo nekateri avtorji in avtorice, so te značilnosti skoraj zanemarljive in ne morejo pojasniti fenomena medvrstniškega nasilja. Ta pristop se osredotoča na otroka in njegovo družino ter ne usmerja pozornosti na širši družbeni kontekst, v katerem se nasilje pojavlja, in na strukturne razloge za vznik nasilja. Kljub prepoznanju, da individualni in psihološki pristopi nimajo

dovolj trdnih temeljev za načrtovanje strategij interveniranja, pa ostajata omenjena pristopa precej uveljavljena tako v strokovnih krogih kot v javnih razpravah ter zdravorazumski percepciji. Drugi teoretski okvir za pojasnjevanje in razumevanje medvrstniškega nasilja izhaja iz sociološke pozicije, ki opredeljuje nasilje kot normalen družbeni fenomen v durkheimovskem pomenu, kjer ima nasilje svojo funkcijo in pomen ter govori o določenem družbenem dogajanju. Nasilje je v tem pristopu razumljeno kot normalen del odnosne dinamike (Dekleva, 1996). Ta pristop omogoča bolj sistemsko razumevanje nasilja in se ne osredotoča na izoliran (patološki) individuum. Preventivni projekti preprečevanja nasilja, ki poskušajo oblikovati varno šolsko okolje, večinoma vključujejo ta teoretski pristop. V nekaterih študijah o medvrstniškem nasilju je mogoče zaslediti izdelano strukturo obravnavo medvrstniškega nasilja (Mugnaioni Lešnik, 2004; Dekleva in Razpotnik, 2002; Mugnaioni Lešnik idr., 2008). Na primer, Mugnaioni Lešnik (2004) kot najbolj pomembne dejavnike tveganosti za medvrstniško nasilje identificira prav odnose do nasilja v družbi in kulturi ter pripadnost določenim družbenim skupinam, kot so etnične, rasne, kulturne, religiozne in družbeno marginalizirane skupine. Tvegano je biti otrok, ženska, hendikepirana oseba, gej ali lezbijka, starejši, pravi in dodaja, da na obseg medvrstniškega nasilja vplivajo tudi naraščajoče razlike v družbeno-ekonomskem položaju ter revščina. Blizu tej opredelitvi je tudi izhodišče, ki je temelj oblikovanja preventivnih projektov preprečevanja nasilja Društva za nenasilno komunikacijo (DNK). Pravijo, da je nasilje vedno izraz neenakosti moči, njihov poudarek ni na fizičnem nasilju, temveč na družbeni, kulturni in ekonomski hegemoniji. Vendar pa tudi v omenjenih analizah nasilja in preventivnih programih umanjata jasna artikulacija strukturnega nasilja in obravnava sovpadanja različnih družbenih kategorij (kot so spol, etničnost, razred, spolna usmerjenost ipd.).

Pregled literature pokaže, da je medvrstniško nasilje obravnavano diferencirano predvsem po kategoriji spola. Izvajajo se npr. kvantitativne analize udeležnosti v nasilju po spolu, v katerih avtorji ugotavljajo, da je tako med žrtvami kot tudi med povzročitelji nasilja več fantov kot deklet in da vključenost v nasilna dejanja upada s starostjo. Med fanti je bolj pogosto fizično nasilje, medtem ko se pri dekletih bolj pogosto pojavljajo posredne oblike nasilja (kot so opravljanje, izločitev iz skupine ipd.) (Antončič, 2005). Medtem

ko so druge družbene dimenzije, kot sta razred in etničnost, zgolj omenjene v kontekstu senzibilizacije za prepoznavanje različnih oblik nasilja, obravnave specifik sovpadanja marginaliziranih identitet (npr. deklica imigrantka, revni deček) sploh ni mogoče zaznati. Na podlagi podatkov na Društvu za nenasilno komunikacijo, ki ima dolgoletne izkušnje z izvajanjem preventivnih delavnic na osnovnih in srednjih šolah, ugotavljajo, da tako šole kot tudi učence in učenci dojemajo družbeno in verbalno nasilje bolj ali manj kot nenasilje, kot del medvrstniške kulture, kot tisto 'problematično' nasilje pa je percipirano zgolj in predvsem fizično nasilje.

Pravilnik o pravicah in dolžnostih učencev v osnovni šoli (Uradni list RS, 2004) iz leta 2004 podrobneje obravnava varnost otrok in nasilje v šolah kot Pravilnik iz leta 1996 (Uradni list RS, 1996). Na podlagi 25. in 26. člena Pravilnika o pravicah in dolžnostih učencev v osnovni šoli (Uradni list RS, 2004) mora šola s številnimi ukrepi obvezno poskrbeti za varnost učencev in učenk ter preprečevati nasilje. 28. člen Pravilnika (prav tam) izpostavlja naloge šole, ki mora otroke zaščititi pred nadlegovanjem, trpinčenjem, diskriminacijo, poniževanjem in prisiljevanjem v dejanja, ki niso skladna z zakoni in kulturnimi normami. Na drugi strani pa, Zakon o osnovni šoli, ki je bil prav tako sprejet l. 1996, ne obravnava varnosti učenk in učencev ter preprečevanja nasilja v šolskem okolju, razen s kaznovalnimi ukrepi za povzročitelje in povzročiteljice nasilja. Kot pravijo strokovnjaki (Pavlovič, Vršnik Perše, Kozina, Rutar Leban, 2008; Šelih, 1996), je Zakon o osnovni šoli pomanjkljiv ravno na tej točki, ko bi moral opredeliti tako obveznosti šole pri zagotavljanju varnosti otrok kot sprejeti ukrepe za učitelje in vodstvo šole o ravnanju v primeru trpinčenja in zlorab otrok. Tako Pravilnik o pravicah in dolžnostih učencev v osnovni šoli kot Zakon o osnovni šoli ustvarjata občutek, da je kršitev lastnine bolj pomembna kot kršitev psihične in fizične integritete posameznic in posameznikov.

Premik, ki ga naredijo raziskave o imigrantih in medvrstniškem nasilju

Če je medvrstniško nasilje v šolah bolj ali manj obravnavano v individualnih in psihopatoloških konceptih, potem razprava o imigrantih in medvrstniškem nasilju odpira intersekcionalno in

strukturno perspektivo. Migracije v Slovenijo so se začele konec petdesetih let prejšnjega stoletja, zlasti pa po letu 1974, ko se je trg dela v zahodnoevropskih državah zaprl. Leta 1991, z odcepitvijo Slovenije, je približno 227 tisoč državljanov in državljanek nekdanjih jugoslovanskih republik postalo prebivalci in prebivalke Slovenije. To so bili večinoma ekonomski migranti. Devetdeseta leta so zaznamovali tudi vojna v nekdanji Jugoslaviji ter naraščajoče število novih migrantov in migrantk, ki niso bili ekonomski priseljenci, temveč vojni begunci in begunke iz Bosne in Hercegovine, Hrvaške ter Srbije, ki so v Sloveniji iskali zatočišče. Večina jih je živela pri slovenskih sorodnikih in prijateljih, torej zunaj begunskih centrov. Mnogo jih je doživelo najhujša vojna nasilja. V tem času se je Slovenija odpirala proti EU, kar je povečalo možnosti za naraščanje migracijskih tokov iz drugih evropskih držav, ki pa so ostali zelo omejeni. Treba je izpostaviti, da se imigranti iz nekdanje Jugoslavije, ki živijo v Sloveniji, razlikujejo od 'klasičnih' imigrantov, na primer Turkov v Nemčiji ali Slovencev v ZDA. Razlika je v tem, da se je situacija prvih drastično spremenila v zelo kratkem času – ne da bi se preselili iz druge države, se je njihov status spremenil iz statusa enakovrednega državljana Jugoslavije v status imigranta v Sloveniji zgolj zaradi dejanja odcepitve Slovenije od bivše Jugoslavije. Mnogo med njimi se jih je znašlo v precepu med delovno in osebno eksistenco, ki je bila vezana na Slovenijo, ter na drugi strani med družino, kulturo in druge simbolne navezanosti, ki so ostale zunaj državnih meja Slovenije. Nacionalna zavest Srbov, Bošnjakov in Hrvatov ter drugih se je okrepila, prav tako so se zaradi odcepitve okrepila nacionalistična občutja Slovencev. Prevladujoče javno mnenje v 1990-ih je bilo, da je naraščanje nasilnih dejanj povezano predvsem z neslovenci. Te domneve niso temeljile na empiričnih dejstvih naraščanja nasilnih dejanj, temveč, kot pravi Dekleva (2002), predvsem na mnogo bolj natančni definiciji nasilja, višjih standardih človekovih pravic ter senzibilnosti za zlorabe in kršenja pravic.

Pilotna raziskava iz l. 1997 Kdo je 'čefur'? (Lesar, 1998) se je ukvarjala s fenomenom druge generacije imigrantov, ki so se organizirali v vrstniške skupine po načelu etničnosti in lokalnosti. Te skupine so nastajale predvsem v Ljubljani, kjer so tudi ustrahovale mimoidoče, prihajalo je tudi do fizičnih napadov in nasilja. Izsledki raziskave kažejo, da so pripadniki skupin fantje med 15. in 19.

letom starosti, ki ohranjajo hierarhično moško kulturo v urbanih soseskah. Nekatere izmed skupin so bile povezane s kriminalnimi združbami, preprodajo drog in krajami. Skupine so subkultura, ki jo označuje značilen stil oblačenja, poslušanje glasne glasbe in ulično nasilje, nasilje v lokalih ter v sredstvih javnega prevoza. Skupine naj bi iskale vzor v mafiji. Strokovna pojasnila o medvrstniškem nasilju, temelječem na etnični pripadnosti, označujejo naraščajoče družbeno-ekonomske razlike v družbi in naraščanje nacionalizma prevladujoče politike, kar je tako grožnja kot frustracija za migrantsko mladino. Nizek družbeno-ekonomski status članov skupin je kompenziran s pripadnostjo dobri tolpi, pojasnjuje Kožuh (1993 v Sarkič, 1995). V tem obdobju je Kožuh predstavil t. i. ulično pedagogiko in spodbudil oblikovanje mladinskih klubov/centrov kot preventivno alternativo uličnim tolпам. Šport in glasba sta tradicionalno razumljena kot najmočnejša preventiva pred vsemi vrstami mladostne delinkvence.

Leta 2000 in 2001 je potekala raziskava Odklonskost, Nasilje in Kriminaliteta, ki se je osredotočila na problem druge generacije migrantov in je bila gradivo za monografijo Čefurji so bili rojeni tu, ki je izšla prihodnje leto (Dekleva in Razpotnik, 2002). Kar nekaj razlogov je botrovalo izvedbi te raziskave. V zadnjem desetletju je poročanje o nasilju v javnih razpravah naraslo. Šole so poročale o težavah z učenci neslovenske nacionalnosti pri doseganju izobraževalnih standardov, zlasti pri jezikovnih veščinah in vedenjskih normah. Neslovenci so postali izstopajoča tema politik zaradi različnih problemov z državljanstvom, stanovanjske politike, zaposlovanja ipd. Eden glavnih ciljev raziskave je bil ugotoviti, ali obstaja povezava med nacionalnostjo in medvrstniškim nasiljem bodisi na strani žrtve bodisi na strani povzročitelja nasilja. Teoretski okvir raziskave je bila Sellinova teorija kulturnih konfliktov, teorija deprivacije, Mertonova teorija napetosti med sredstvi ter cilji in teorija družbene diskriminacije. Glavna ugotovitev raziskave je, da etničnost sama po sebi ni pomemben dejavnik ranljivosti za medvrstniško nasilje niti na strani žrtve niti na strani povzročitelja nasilja. Namesto tega so se kot pomembni dejavniki medvrstniškega nasilja pokazali odnos do nasilja, pomanjkanje veščin za nenasilno reševanje konfliktov ter (kar je za razpravo o intersekcionalnosti zelo pomembno) odnos do moškosti in odnosi med spoloma v sovpadanju z etničnostjo.

Na splošno je medvrstniško nasilje, ki ga povzroča imigrantska mladina, dojeto kot deviantno in kriminalno vedenje marginaliziranih družbenih skupin. Pojavlja se predvsem kot manifestacija medvrstniškega nasilja zunaj šolskega okolja. Šolski strokovnjaki in strokovnjakinje (učiteljice, socialne delavke, socialni pedagogi in ravnatelji) so enotnega mnenja, da so problemi prve in druge generacije imigrantov in imigrantk družbeni, in ne nacionalni. Obstaja prepoznanje, večinoma omejeno na akademsko sfero, da so razlogi za medvrstniško nasilje prve in druge generacije imigrantov v njihovih izkušnjah diskriminacije, družbeno-ekonomske deprivacije in doživljanju drugega systemskega, strukturnega nasilja, ki ga izvajajo institucije. Vendar to prepoznanje ne vpliva niti na prakso niti na politike. Etničnost, spol in razred se pojavljajo kot nevidne, neprijetne teme in kot po pravilu niso razumljene kot 'uradne' teme. Šolski strokovnjaki in strokovnjakinje priznavajo, da je konsenz o teh izredno spornih, ideoloških temah težko dosegljiv, zato je lažje, če jih obravnavajo potihoma, s fleksibilnostjo in z individualnim pristopom (prav tam). V nadaljevanju obravnave, kako intersekcionalni pristop omogoča prekiniti ta 'zid molka' o teh občutljivih vprašanjih in kako omogoča obravnavo medvrstniškega nasilja, ki izhaja iz identitetnih pozicij, ki so vpete v večkratno strukturno marginaliziranost.

Intersekcionalni pristop pri preprečevanju nasilja med mladostniki

Termin intersekcionalnost, ki ga je vpeljala raziskovalka na področju študij prava in spola Kimberley Crenshaw (1995), se je začel pojavljati konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let na področju kritičnih feminističnih in rasnih študij, da bi z izpostavitvijo razlik znotraj širokih kategorij 'ženske' in 'črnci' pokazal na multidimenzionalnost vsakdanjih izkušenj marginaliziranih subjektov. Intersekcionalnost se tako kaže kot pomemben prispevek k splošni teoriji identitete, ker naredi vidno večdimenzionalno diskriminiranost, ki jo doživljajo racializirane, etnicizirane ter z razredom in spolom zaznamovane subjektivitete. Študije, ki izhajajo iz koncepta intersekcionalnosti, se osredotočajo zlasti na analizo součinkovanj kategorij spola, etničnosti, rase in razreda,

čepprav nekatere študije obsegajo tudi druge družbene razlike, kot so spolna orientacija, starost, hendikepiranost, religiozna pripadnost ipd., kot izvore diskriminacije, neenakosti in pritiska. Koncept interseksionalnosti omogoča diferencirano razumevanje identitet, ki reflektira načine, kako kategorije rase, spola, etničnosti, razreda, seksualnosti ipd. součinkujejo in druga drugo sokonstituira, ohranjajoč pri tem oboje, privilegije in diskriminacijo. V svoji izvorni osredotočenosti na izkušnje obarvanih žensk z njihovimi družbeno konstruiranimi identitetami in z njimi povezanimi izkušnjami diskriminacije je koncept interseksionalnosti v prvi fazi zakril dejstvo, da so vse identitete interseksionalne, ne zgolj te, ki so večkratno marginalizirane. Tudi v aktualnih študijah le redki avtorji vztrajajo na tem, da je interseksionalnost lastnost sleherne subjektne pozicije (ki je neizogibno konstruirana kot medigra rase, spola, razreda, etničnosti, seksualnosti in z njimi povezanih privilegiranih ali marginaliziranih družbenih položajev), medtem ko večina avtorjev uporablja koncept za fokusiranje na specifične pozicije multiplo marginaliziranih subjektov (Nash, 2008, str. 10). V smislu metodološkega pristopa je koncept interseksionalnosti precejšen izziv zaradi »kompleksnosti, ki vznikne, ko se subjekt analize razširi in vključuje multiple dimenzije družbenega življenja in analitičnih kategorij« (McCall, 2005, str. 1772). Kljub temu McCall identificira tri različne interseksionalne metodološke pristope:

- »Antikategorična kompleksnost« temelji na dekonstrukciji analitičnih kategorij spola, razreda, etničnosti in rase, pri čemer naredi viden družbeni proces kategorizacije ter delovanje izključevalnih mehanizmov in hierarhij (McCall, 2005, str. 1773). Ta pristop pokaže, da uporaba kategorij vedno vodi v stereotipizacijo.
- »Intrakategorična kompleksnost« izhaja iz marginaliziranih interseksionalnih identitet kot izhodiščne analitične pozicije, da bi razkrila variabilnost vsakdanjih izkušenj in identitetnih pozicij znotraj posamezne kategorije (McCall, 2005, str. 1774). Ta pristop naredi vidno ne dovolj teoretizirane izkušnje dvojno/trikratno marginaliziranih subjektov.
- »Interkategorična kompleksnost« navidezno pristaja na obstoječe analitične kategorije, da bi dokumentirala neenakosti med družbenimi skupinami (McCall, 2005, str. 1773). Gre torej za 'strateško' uporabo družbenih kategorij, da bi se pokazalo

na povezanost med posameznimi družbenimi skupinami ter izkušnjami neenakosti, marginaliziranosti in diskriminacije.

Študije reprezentacij moškosti (masculinities) ter njihovega vpliva na vedenje in uspeh dečkov v šoli, ki jih je naredila Ann Phoenix (2003, 2004), so poučen zgled uporabe koncepta intersekcionalnosti v šolskem polju. Phoenix izhaja iz teze, da fantje ne izbirajo svobodno, ali bodo šolo uspešno izdelovali ali ne, ampak je njihovo delovanje v šoli vpeto v vsakodnevne interakcije v kontekstu njihovih raznovrstnih in kompleksnih subjektivnih pozicij. Šola ni preprosto ustanova za pridobivanje izobrazbe in kvalifikacij, pravi Phoenix (2004, str. 228), temveč je hkrati tudi prostor zapletenih, pogosto nevidnih družbenih procesov konstrukcije identitetnih pozicij in identitetnih pogajanj, torej prostor produkcije in artikulacije spolnih, etničnih, rasnih in razrednih subjektivitet. Phoenix pokaže, kako morajo fantje krmiliti med na eni strani vrednotami, ki jih vzpostavlja družbena konstrukcija moškosti, kot so aktivnost, konfrontacija, hierarhični odnose moči, ter na drugi strani med povsem drugačnimi vrednotami šole, kot so mirnost, poslušnost, vodljivost, delavnost, pridnost, enakost ipd. Fantje tako definirajo in prakticirajo fantovskost oz. moško identiteto kot uporniški stil in odlikovanje v športu nasproti zahtevam in vrednotam šolskega okolja (Phoenix, 2004; Kofoed, 2008). Oblikovanje in izvajanje spolne identitete (doing gender) je tako za fante kot za dekleta definirano in omejeno z dominantnimi hegemoničnimi reprezentacijami 'prave' moškosti in 'prave' ženskosti. Ena izmed posledic tega je, da so fantje, ki tiho in trdo delajo za uspeh v šoli in dajo jasno vedeti, da jim ta veliko pomeni, s strani sošolcev in učiteljev označeni kot pomehkuženi, kot ne dovolj fantovski, ter tvegajo posmeh in ustrahovanje (bullying) (Phoenix, 2004, str. 233). V svojih študijah pa Phoenix pokaže tudi, da spol ni izolirana kategorija v šolskem okolju, kar pomeni, da fantje simultano s spolnimi 'usvajajo' tudi etnične, razredne in rasne identitetne pozicije. Zato je za razumevanje njihovih vzorcev vedenja in delovanja pomembno raziskati intersekcije, sovpadanje npr. etničnosti in spola, razreda in spola ali kar etničnosti, razreda in spola. Phoenix podaja primer afro-karibskih dečkov, ki so v angleških šolah povezani s podobo super- ali hipermoškosti, kar je seveda (povečevalni, napihovalni) učinek rasnih stereotipov o črnih in njihovi seksualnosti. To pomeni, da so predpostavke o mladih

črnskih fantih 'že tam' ter da so ti fantje, hkrati s svojo izključenostjo in marginaliziranostjo v šolskem okolju, tudi cenjeni in občudovani zaradi svojega stila in drznosti, kadar delujejo 'moško' in se upirajo šolskemu discipliniranju. To pa povratno deluje na same črnske dečke, saj postane predpostavka, stereotip, pričakovanje in samoizpolnjujoča se prerokba. Tako se te karakteristike, ki črnim fantom pomagajo do minimuma ugleda med vrstniki, vzpostavijo kot družbeno posredovani psihološki samoobrambni mehanizmi proti rasni in razredni diskriminaciji. Razkazovanje upora in 'prave moškosti' je tako minimalen prostor moči, ki fantom iz deprivilegiranih etničnih in razrednih položajev omogoča ugleden vrstniški status, hkrati pa jih to razkazovanje 'zapre' v začaran krog negativnih stereotipnih pričakovanj. Tako močne so zahteve po izvajanju in razkazovanju ustrezne moškosti (doing masculinity) (za etnizirane in revne dečke še močnejše), da to pogosto lahko ogrozi njihove možnosti za uspeh v šolskem sistemu.

Primeri iz projekta PeerThink

V projektu PeerThink smo identificirali štiri kriterije, na podlagi katerih je mogoče oceniti obstoječe preventivne programe in projekte s stališča, ali obravnavajo tudi intersekcionalnost identitet ali ne. Ti kriteriji so:

- program/projekt mora vsebovati teme, ki obravnavajo družbene razlike in neenakosti v terminih družbenih kategorij, kot so spol, etničnost in rasa, razred, spolna orientacija, starost, hendikepiranost, religiozna pripadnost ipd., ter omogočati artikulacijo z njimi povezanih vsakdanjih izkušenj mladostnikov;
- obravnavati mora ne zgolj družbene kategorije kot medsebojno ločene, ampak kot sovpadajoče in prekrivajoče se (npr. sovpadanje razredne in etnične pripadnosti, sovpadanje ženskosti in etničnosti, intersekcija moškosti in razredne pripadnosti ipd.);
- narediti mora vidne in eksplicitne družbene procese konstrukcije identitet ter odnose moči, v katere so ti procesi vpeti;
- spodbujati mora občutljivost, priznanje, diskusijo in refleksijo družbenih razlik in odnosov moči kot tudi okrepitev (empowerment) mladostnikov.

V nadaljevanju predstavljamo nekaj primerov intersekcionalnega pristopa v preventivnem delu z mladostniki.

Respect – come together, (Spoštovanje – stopimo skupaj) projekt iz Bremna, (Nemčija), obravnava intersekcionalnost kategorij in strukture dominacije.

Respect deluje v šolah z mladostniki, starimi od 14 do 17 let, ki živijo v marginaliziranih predelih mesta. Osrednji temi projekta sta patriarhalnost in rasizem, vključuje pa tudi vprašanja razredne pripadnosti v obliki družbenoekonomske deprivacije. Razumevanje rasizma vključuje poznavanje izključevalnih mehanizmov kulturalizacije in etnizacije, ki pokažejo, zakaj so npr. mladostniki druge generacije s turškim izvorom tretirani kot nenemci in so v precejšnji meri izključeni iz družbene participacije npr. v izobraževanju, delu in politiki.

V vsakdanji praksi Respect obravnava medsebojno odvisnost družbenih kategorij na različnih ravneh:

- na ravni strukture: spol kot kategorija strukturira delo Respecta tako, da delajo ločeno v dekliških in fantovskih skupinah;
- na ravni vsebin: spol, heteronormativnost in rasizem so izpostavljene teme; osredotočajo se npr. na vsakdanje izkušnje rasne diskriminacije mladostnikov, zgodovino rasizma, odnos med homo- in heteroseksualnostjo ipd.;
- na ravni voditeljev delavnic: upoštevajo etnično, spolno, razredno, kulturno in seksualno raznovrstnost voditeljev in voditeljic; praviloma delavnico vodita dve osebi, dekliško delavnico npr. dve voditeljici, ki pa imata različen etnični izvor.

V terminih različnih intersekcionalnih metodoloških pristopov, ki jih opredeljuje McCall (2005), Respect deluje na vseh treh ravneh intersekcionane analize:

- na antikategorični ravni, kjer vzpostavljajo odprt, fleksibilen koncept identitete, in ne referirajo na esencialistične identitetne lastnosti;
- na intrakategorični ravni z artikulacijo razlik znotraj navidezno homogenih družbenih skupin;
- na interkategorični ravni, tako da naredijo vidne odnose moči med skupinami in dihotomijami (npr. spolnimi), ki strukturirajo življenjsko prakso (Scambor in Busche, 2009, str. 7).

M.I.K.E – Migration.Interculture.Empowerment (M.I.K.E – Migracije.Interkulture.Okrepitev) je avstrijski projekt iz Gradca, ki dela z mladostniki imigranti ter se pri tem osredotoča na okrepitev (empowerment) z referiranjem na osnovno politično in družbeno strukturo v družbi. Na politični ravni delujejo v smeri izboljšanja pogojev za družbeno in politično participacijo priseljenih mladostnikov s krepitvijo njihove opolnomočenosti in vključenosti, z degetoizacijo ter s krepitvijo njihovih komunikacijskih sposobnosti in veščin nenasilnega reševanja konfliktov. Na družbeni ravni M.I.K.E deluje v smeri spodbujanja procesov družbenega vključevanja priseljenih mladostnikov z ozaveščanjem javnosti o potrebah mladih migrantov, s podporo komunikaciji in mediaciji med njimi ter s sodelovanjem in mreženjem institucij, ki delujejo na področju preprečevanja nasilja med mladimi.

Na vsebinski ravni se ukvarjajo s temami družbenega in strukturnega ozadja kategorij kulture, generacije in družbenega položaja/marginalizacije, pri čemer pokažejo na povezanost migrantskega položaja in položaja družbene marginaliziranosti. Sprememba spolnih vlog je neizogibna izkušnja v procesu migracij, zato je refleksija kulturno specifičnih dominantnih vzorcev moškosti in ženskosti, še posebej v povezavi z nasiljem, pomembna tema (Scambor in Busche, 2009, str. 7–8).

Društvo za nenasilno komunikacijo (DNK) je primer nevladne organizacije iz Slovenije, ki ni eksplicitno osredotočena na vključevanje interseksionalnega pristopa v svojih preventivnih delavnicah proti nasilju v šolah, kljub temu pa struktura njihovih delavnic odpira prostor in ponuja priložnosti za vključitev interseksionalnega pristopa. V svojih dvournih delavnicah, ki jih izvajajo v osnovnih in srednjih šolah po Sloveniji, se v DNK osredotočajo na vedenje povzročitelja, žrtve in opazovalca nasilja. Pri tem nekaj časa namenijo konceptu 'samopodoba', ki odpira možnosti za diskutiranje in razmislek o lastnih spolnih in etničnih predstavah, stereotipih ter vlogah. Konflikt definirajo kot izraz raznovrstnosti v razredu in pri tem odprejo možnost za reflektiranje tudi družbenih razlik med učenci in učenkami, kako jih doživljajo in vrednotijo sami učenci in učenke, kako jih vrednoti družba ipd. Vpeljejo pogovor o podobah, ki nam jih posredujejo množični mediji in množična kultura, zlasti o nasilju, spolu in rasi/etničnosti. Pomembno pa je tudi delo v manjših skupinah, ki omogoča bolj

poglobljeno analizo o imaginarnih ali doživetih situacij nasilja, identitetnih konfliktov in marginaliziranih družbenih položajev.

Sklep

Koncept intersekcionalnosti spodbuja k reflektiranju in razumevanju, kako se strukturno nasilje, ki se manifestira v kompleksnih, opresivnih in pogosto pogajalskih procesih zavzemanja identitetnih pozicij, lahko transformira v individualno nasilje. Intersekcionalnost je zato analitično orodje, ki omogoča boljše razumevanje specifičnosti v širokem pojavu nasilja med mladostniki. Kot pravi Matsuda, intersekcionalnost raziskovalcu omogoča sledenje metodi 'postavljanja drugega vprašanja': »Ko opazim rasizem, se vprašam: 'Kje je patriarhalnost v tem?' Ko opazim seksizem, se vprašam: 'Kje je heteronormativnost v tem?' Ko opazim homofobijo, se vprašam: 'Kje so tukaj razredni interesi?« (Nash, 2008, str. 12).

Koncept intersekcionalnosti je zaznamovan s precejšnjo stopnjo teoretičnosti in abstraktnosti, zato si je težko predstavljati naslednji korak, načine intervencije v praksi, kako to abstraktno vednost uporabiti v praktičnem delu pri preprečevanju mladostniškega nasilja. Scambor in Busche menita (2009, str. 6), da intersekcionalni pristop predpostavlja, da morajo programi preprečevanja nasilja med mladostniki vzpostaviti varen in odprt prostor, kjer mladostniki lahko odkrito spregovorijo o svojih vsakdanjih izkušnjah z družbeno izključenostjo kot tudi o doživljanju strukturne diskriminacije, kot so ksenofobija, nacionalizem, rasizem, homofobija, spolni stereotipi ipd. Mnogo tem je relevantnih v tem kontekstu: od spolnih/etničnih/razrednih stališč in samopodob, načinov performiranja (doing) spola/etničnosti/razreda, analize družbenih struktur in institucij glede na spolno/etnično/razredno strukturo, javni diskurzi ipd. Vse to so lahko osrednje teme preventivnih delavnic z mladostniki. Doživljanje strukturnih marginaliziranosti, neenakosti in diskriminacij naj postane vidno v individualnih življenjskih potekih, zato je smiselno abstraktne in kompleksne teme strukturne diskriminacije povezati z individualnimi biografijami ter jih ne obravnavati kot lekcijo in predavanje, ampak kot pogovor o lastnih izkušnjah. Dobro vzdušje in okolje, ki vzpostavljata zaupanje, sta

nujna za vzpostavitev takih pogovorov, čeprav je, po drugi strani, o težavnih temah seksizma, migracij, nacionalizma, homofobije ipd. treba govoriti vsak dan.

Literatura

Antončič, E. (2005). Medvrstniško nasilje in prestopniško vedenje otrok in mladostnikov. V A. Černak Meglič (ur.), *Otroci in mladina v prehodni družbi: analiza stanja v Sloveniji* (str. 26–35). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad Republike Slovenije za mladino.

Bučar Ručman, A. (2004). *Nasilje in mladi*. Novo mesto: Klub mladinski kulturni center.

Crenshaw, K. (1995). Race, reform and retrenchment: Transformation and legitimation in antidiscrimination law. V K. Crenshaw, N. Gotunda, G. Peller in T. Kendall (ur.), *Critical race theory. The key writings that formed the movement* (str. 103–127). New York: The New Press.

Dekleva, B. (1996). Nasilje med vrstniki v zvezi s šolo – obseg pojava. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 4(48), str. 374–384.

Dekleva, B. (2002). Nasilje, priseljenci in šola. *Didakta*, 66/67(XII), str. 8–11.

Dekleva, B. in Razpotnik, Š. (2002). *Čefurji so bili rojeni tu*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

Kofoed, J. (2008). Appropriate Pupilness: Social Categories Intersecting in School. *Childhood*, 15(45), str. 15–27.

Konvencija o otrokovih pravicah (1989). Geneva: Organizacija združenih narodov. Pridobljeno 23.4.2010 s svetovnega spleta: <http://www.varuh-rs.si/pravni-okvir-in-pristojnosti/mednarodni-pravni-akti-s-podrocja-clovekovih-pravic/organizacija-zdruzenih-narodov/konvencija-o-otrokovih-pravicah-ozn/#c69>.

Krek, J., Kovač Šebart, M., Vogrinc, J., Hočevnar, A., Vidmar, T., Podgornik, V., Štefanc, D. in Peršak, M. (2007). *Socialna klima na šolo – vzgojni koncept, preprečevanje nezaželenih pojavov (nasilje, droge) ter evalviranje preventivnih programov* (Zaključno poročilo). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Filozofska fakulteta.

Lesar S. (1998). Kdo je "čefur"? *Socialna pedagogika*, 3(2), str. 5–36.

McCall, L. (2005). The Complexity of Intersectionality. *Signs*, 30(3), str. 1771–1800.

Mugnaioni Lešnik, D. (2004). Nasilje v šoli – iskanje skupne poti. *Pogledi na vodenje* (str. 7–17).

Mugnaioni Lešnik, D., Koren, A., Logaj, V. in Brejc, M. (2008). *Nasilje v šolah: konceptualizacija, prepoznavanje ter modeli preprečevanja in obvladovanja* (Zaključno poročilo. Šola za ravnateljce). Pridobljeno 13. 2. 2009 s svetovnega spleta:

http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/crp/2008/crp_V5_0244_porocilo.pdf.

Nash, J. C. (2008). Re-thinking Intersectionality. *Feminist Review*, 89(1), str. 1–15.

Parliamentary Assembly, Council of Europe (1996). Recommendation 1286. *European strategy for children*.

Pridobljeno 21. 2. 2009 s svetovnega spleta: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA96/erec1286.htm>.

Parliamentary Assembly, Council of Europe (2001). Recommendation 1532. *A dynamic social policy for children and adolescents in towns and cities*. Pridobljeno 21. 2. 2009 s svetovnega spleta: http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta01/erec1532.htm#_ftn1.

Parliamentary Assembly, Council of Europe (2003). *Resolution 160 (2003) on local partnership for preventing and combating violence at schools*. Pridobljeno 17. 3. 2009 s svetovnega spleta: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=40261&Site=Congress&BackColorInternet=e0cee1&BackColorIntranet=e0cee1&BackColorLogged=FFC679>.

Pavlović, Z., Vršnik Perše, T., Kozina, A. in Rutar Leban, T. (2008). *Analiza nasilnega vedenja (pogostost, oblike in razvojni trendi) v slovenskem šolskem prostoru od leta 1991 dalje s poudarkom na mednarodnih primerjavah* (Zaključno poročilo). Ljubljana: Pedagoški inštitut. Pridobljeno 13. 2. 2009 s svetovnega spleta: http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/crp/2008/crp_V5_0243_porocilo.pdf.

Phoenix, A. (2003). Producing Contradictory Masculine Subject Positions: Narratives of Threat, Homophobia and Bullying in 11–14 Year Old Boys. *Journal of Social Issues*, 59(1), str. 170–195.

Pravilnik o pravicah in dolžnostih učencev v osnovni šoli.
Uradni list RS, št. 31/1996.

Pravilnik o pravicah in dolžnostih učencev v osnovni šoli.
Uradni list RS, št. 75/2004.

Phoenix, A. (2004). Neoliberalism and Masculinity: Racialization and the Contradictions of Schooling for 11 to 14-Year-Olds. *Youth & Society*, 36, str. 227–246.

Pušnik, M. (b. d.) Vloga šole pri zmanjševanju nasilja. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. Pridobljeno 18. 7. 2007 s svetovnega spleta: http://www.zrss.si/doc/_Vloga%20%C5%A1ole%20pri%20zmanj%C5%A1evanju%20nasilja.doc.

Pušnik, M. (1999). *Vrstniško nasilje v šolah*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.

Sarki, D. (1995). Ulični bojovníki: ljubljanske bande. *Mladina*, 9. maj 1995, 38–43.

Scambor, E. in Busche, M. (2009). *Intersectionality Mainstreaming*. Pridobljeno 27. 2. 2009 s svetovnega spleta: <http://www.peerthink.eu/peerthink/content/view/80/107/lang/en/>.

Šelih, A. (ur.) (1996). *Otrokove pravice, šolska pravila in nasilje v šoli*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.

World Health Organization (1999). *WHO information series on school health. Violence Prevention: An Important Element of a Health – Promoting School*, Geneva. Pridobljeno 24. 2. 2009 s svetovnega spleta: http://www.who.int/school_youth_health/media/en/sch_violence_prevention_en.pdf.

World Health Organization (2002). *World report on violence and health*. Pridobljeno 24. 2. 2009 s svetovnega spleta: http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/.

Pregledni znanstveni članek, prejet aprila 2009.